

«КАЙГЫРУУ» ЭМОЦИЯСЫНЫН «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ
БЕЙВЕРБАЛДЫК КОНТЕКСТИНЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОНТЕКСТ ЭМОЦИИ «ГРУСТЬ»
В ЭПОСЕ «МАНАС»NONVERBAL CONTEXT OF THE EMOTION «SADNESS»
IN THE EPIC “MANAS”

Аннотация: Бул макалада «Манас» эпосундагы «кайгыруу» эмоциясын бейвербалдык каражаттар аркылуу берилиши өзгөчөлүктөрү иликтенент. Бейвербалдык абалдардын вербалдашуусунун семантикалык топтору талданат.

Түйүндүү сөздөр: бейвербалдык каражаттар, лингвистика, эмоция, семантика, мимика-жест, фонация, кинесика, паралингвистика, кинема, такесика, лексема, морфема, соматикалык фразеологизм.

Аннотация: В статье рассматриваются невербальные формы выражения эмоции грусть в эпосе «Манас». Анализируются семантические значения этих языковых компонентов на основании их употребления в эпосе.

Ключевые слова: невербальные средство, лингвистика, эмоция, семантика, мимика-жест, фонация, кинесика, паралингвистика, кинема, такесика, лексема, морфема, соматические фразеологизмы.

Annotation: The article deals with nonverbal forms emotions of sadness in the epic “Manas”. Analyzes the semantic meanings of these language components based on their use in the epic.

Key words: nonverbal, linguistic, emotion, semantics, facial gesture, phonation, kinesika, paralinguistics, kinema, takisika, lexeme, morpheme, somatic phraseological units.

Эмоция – жандуу заттардын ички сезимдеринин муктаждыгын берүү каражаты. Адам турмушунда дээрлик бир дагы абал субъективсиз болбойт, айлана-чөйрөдө болуп жаткан нерселер дайым эле бир кылка болуп, бир агым менен жүрө бербейт. Кээ бир окуялар адамдын маанайына же анын жашоосуна оң таасирин тийгизип, бактылуу кылса, экинчи бир жагдайлар тескерисинче терс атмосфера жаратып, маанайдын бузулушуна алып келет. Тилекке каршы, адамдын жашоо-турмушунда ошол терс эмоция оң эмоцияга салыштырмалуу көбүрөөк болуп, аң-сезимге таасир этүүчүлүк касиети жогору болот экен. Бул пикирибизди коомдогу күнүмдүк болуп жаткан окуялар далилдей алат. Ошондой эле изилдөөнүн жүрүшүндө «Манас» эпосундагы бейвербалдык каражат катары келген, эмоцияны лексикалаштырып турган сөздөрдүн ичинен терс эмоцияны туюндурган номинациялардын молдугу да айгинеледи.

Бул бөлүмдө ошондой терс эмоциянын бири *кайгыруу* // *капалануу* сезиминин эпосто номинацияланышы, тилдик каражаттар аркылуу берилиши каралат.

Кыргыздар байыртадан эле кайгы адамзатка пайдасыз, андан жакшылык болбосун өзүнүн улуттук кө-

рөңгөсүн түзгөн макалдарында, учкул сөздөрүндө таамай айтып келишкен. Мисалы, *Кайгыга көңүл басынат, Кайрат кылсам жазылат* (Казыбек); *Кайгы – адамдын касы* (Байтемиров) ж.б.

Кайгыруу эмоциялык абал кандайдыр бир себептен улам, капа чегип, санаа тартуу сезими. Убайым, капалык, азап чегүү дегенди туюнтат. Кайгыруу абалын, көптөгөн дене кыймылы, колдун жаңсоолору, беттин, жүздүн мимикалык ымдоолорунан да байкалып турат, б.а. бейвербалдык каражаттар аркылуу бизге аң-сезимсиз, тилге көз карандысыз абалда чагылдырат. Ошол дене кыймылдарынан улам, дененин абалы, колу-буттун ымдоо-жаңсоолору, беттин ар кандай мимикалык кыймылдарына карай төмөнкүчө тилдик каражаттар менен берилет. Ал эми, кайгыруу деген сөз эмоциялык абалдын негизги денотанты болот:

Кайгылануу – бул сөз *кай+гы* бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түрк тилинде *кай* этиши *көңүл буруу, кейишүү, кайгысын бөлүшүү* маанисин берген. Мындай этиш азыркы кыргыз тилинде өзүнчө колдонулбайт, бирок кайыш (мисалы: кабыргасы кайышуу) деген учурда сакталып калган. Ал эми *-гы* мүчөсү этиштен зат атооч жасашы *теп+гы, түрт+гы* сыяктуу учурлар

да даана катталган [Сейдакматов: 127]. *«Каралдым кайда болду?» - деп, Бай Жакып көзүн салыптыр Балдан караан көрө албай, Кайгыланып калыптыр* [СО: 112]

Кейүү – кейитер, кайгы тарттырар кандайдыр бир ишке, кырсыкка ж.б. байланыштуу капалануу, кейиште болуу, кайгыруу, санаага батуу [КТС1: 820], мында жаак эти, оозу, кашы, көзү төмөн карагандай абалда болуп, муңайган калыптагы беттин көрүнүшү жана бейвербалдык үн угумдары да милдеттүү түрдө катышып, ар бир айтылган кеп үн угумдары болгон, үшкүрүк, онтоо, шыпшынуу, оор дем алуу, ый менен коштолуп отурат: *Кебез белбоо, кең өтүк, Кейип жүрөт өкүрүп, Кечилдин каны Коңурбай* [СК: 851]. *Келбетин көрүп кейиди, Айбатынан алсырап, Кайратын көрүп кайгырды* [СО: 717]. *«Кеткеним келбей калды»-деп, Кейишке башын салыптыр* [СО: 127].

Эрдин кесе тиштөө – абдан өкүнүү, өкүттө калуу [КТС2: 858], *«Алым келбей бир жанга, Казылган кара көр болдум»,- деп, ушинтип, эр Манас, Эрдин кесе тиштешип, Кызыл чоктой көздөнүп* [СК: 756].

Өңү сары чөп болуу – адамдын өңү саргарып, жүзү чөптөй куурап саргаруусу менен бир нерсеге кыжаалат болуп кыйналуусу, өкүнүп-өксөөсүн билдирет: *Өңү сары чөп болуп, Өкүнүчтүүсү көп болуп* [СК: 754].

Өксүп ыйлоо – буркурап-боздоп ыйлоо, боздоо, катуу ыйлоо, арманда болуу, кайгы-мундуу дегенди билдирет: *Жан болуп дүйнө келгенге, Жаман бушман кылгамын, Өксүп ыйлап, жаш тыйбай, Өкүнүчтө калгамын* [СО: 1095].

Кучактоо – кучагына алуу, кулачын жайып, кучагына оролто кысуу [КТС2: 123]. Бири-бири менен кайгырганда, көңүл айтканда, айласы куруп эмне кылаарын билбей калганын туюндурат: *Кара жашы бурчактап, Кайгайлашып кытайлар, Бирин-бири кучактап* [СО: 204]. Бул кайгыргандын эң бир жеткен чеги деп кароого болот. Мында кыймыл-аракет бир адам тарабынан аткарылбастан, экинчи бир адамдын катышуусу аркылуу аткарылат. Муну такесикалык бейвербалдык кинемалар (бирөөнүн далысына таптоо, колун кысуу, өбүү ж.б.у.с.) деп В.А.Лабунскаянын классификациясында берилет [Лабунская 1986]. *Кучактап* этиш сөзүнүн үңгүсү байыркы куч сөзүнөн алынган. Ал азыркы кыргызча *кучакта* этишинин маанисинде колдонулган. Мындай куч сөзү кыргыздын эпикалык чыгармаларында алиге колдонулат. Мисалы *Дартым жетсе бир күнү Как белиден кучармын* [Эл ыры], же *Жыгылды Жолой жер кучуп, Акылы баштан чын учуп* [СК: 563].

Алапайын таба албоо –далбастоо, эмне кылаарын билбей, айласы кетүү, шаштысы кетүү, албастоо, далбастоо, катуу кайгырганда акыл-эсин башкара албай калуу [КТС1: 92]: *Кайгырып туруп Каныкей, Ирмаген сайын жаш кетип, Алсырап ыйлап тура албай, Алапайын таба албай* [СК: 782]. Бул татаал этиштик сөз айкашында *алапай* сөзү арабча *лаббай* деген сөздөн өзгөргөн түрү. *Лаппай* сөзү бирөө чакырганда жооп иретинде айтылат. Арабча *«ия!»* деген мааниси билдирет. Кыргыздын оозеки тилинде сөз башында *«л»* тыбышы келген эмес, ошондуктан кыргыз тилинде сөздүн алдына *«а»* тыбышы кошулуп, *алапай* формасын алган. Демек, кайгырып, сар-санаага түшкөн адам *«ия!»*, *«эмне!»* дегенге да алы келбей алдастоо кыймылын түшүндүрүп жатат [Сейдакматов: 21].

Каңырыгы түтөө – катуу кейүү, бир нерсеге зээни кейип, кайгыруу, капа болуу [КТС1: 767]: *Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, каңырыгы эң түтөө* [СО: 987].

Оң эмоциянын башында турган кубануу сезимин күлкү коштогон сыяктуу эле, терс эмоциянын бири кайгырууну ыйлоо толуктайт.

Ыйлоо – капалуу, кайгылуу ишке, кырсыкка ж.б. карата көзүнө жаш алып муңкануу, ый баштоо. Бул дагы нерв системасына таасир этүүдөн улам үн аркылуу чыккан ички сезимдин сырткы чыгышы десек жаңылышпайбыз. Демек, сырткы дүйнөдөгү жагымсыз, терс көрүнүштөр мээге, көзгө, үнгө таасир этип, адам баласы кайгырганын, капаланганын көз жашы, каргылданган үнү сыяктуу көрүнүштөр менен туюндурат. Мисалы: *Кызылдай жанын бу күндө Кыйнап келет бай Жакып, «Кызыл аяк неткен?!»-деп, Ыйлап келет бай Жакып* [СК: 107].

Кыргыздардын маданиятында, күнүмдүк жашоо турмушунда ыксыз ыйлоо жаман көрүнүш катары каралат. Жосунсуз ыйлагандарга карата *Кайгы – пайдасыз, ый- жардамсыз; Ыйдын түбү – ый* деген сыяктуу макалдар айтылып келет. Бирок кээде адамды жоототуу үчүн *Ыйлап жүрүп арык казсаң, ырдап жүрүп суу сугарасың* деген да макал бар.

Кыргыз тилинде ыйлоонун кандай деңгээлде болгонун көрсөткөн лексемалар бар. Алар *ыйлоо* деген сөздүн синонимдик катарын түзөт. Алсак, ага *бышактоо, боздоо, өксө, буркуроо, баркыроо, үңүлдөө* ж.б. кирет. Бирок көпчүлүк учурда алар *ыйлоо* деген сөздүн алдына келип колдонулат. Мисалы: *боздоп ыйлады, буркурап ыйлады, үңүлдөп ыйлады, бакырып ыйлады, бышактап ыйлады* ж.б. Бул жерден көрүнүп тургандай, ар бирине өзүнчө үн, вокативдик каражаттар тиешелүү. Ошондой эле алар аркылуу адамдын болуп жаткан жагдайга, шартка, окуяга канчалык деңгээлде күйгөндүгү, кайгыргандыгы даана байкалат. Пикирибиз далилдүү болуу үчүн эспостон алынган ыр саптарын карап көрөлү:

Көзүн жааштоо – *Манас башка койгондо, Башы үзүлө жаздады, Эки көзүн жааштады. Эстен таанып далдайып, Айнакул калды шалдайып* [СО: 53].

Жашын төгүү – кайгылуу ишке көз жашын тыйбай көп ыйлоо, мундануу, кайгыруу, азапка түшүү: *Кайран катын Каныкей, Баягы Кошойго ыйлап барды эми. Кабырга сөөгү сөгүлүп, Көзүнөн жашы төгүлүп* [СО: 987].

Өксүү - буркурап-боздоп ыйлоо, боздоо, катуу ыйлоо [КТС2: 347], *Муну укканда Шуйкучу, өксөп-өксөп бакырып, өксүп ыйлайт сапырып* [СК: 778].

Баркырап ыйлоо – *баркыроо*-бар-бар этип ыйлаганда катуу үн чыгаруу, барылдаган дабыш чыгаруу [КТС1: 220], *ыйлоо*- капалуу, кайгылуу ишке, кырсыкка ж.б. карата көзүнөн жаш алып муңкануу, ый баштоо.: *Көңүлү турду сөгүлүп, Көздөн жашы төгүлүп, Бир кудайга зар айтып, Баркырап ыйлап жалынын* [СО: 15].

Боздоо – буркурап муңдуу ыйлоо, муңкануу, зарлап какшоо [КТС1:291], *Баягы кайран катын Каныкей, Ажыбайды көргөндө, ыйлап турду буркурап, Боздоп турду чыркырап* [СК: 975]. *«Баласы жоктон жүдөдүм», «Эркек!»-деп, бирөө жүгүрсө, Жарылып кетер жүрөгүм. Ботосу жоктон майышып, Боздоп жүрдүм кайышып* [СК: 132].

Буркуроо – муңканып катуу ыйлоо [КТС1: 333], адам катуу кайгырганда, буркуроо аркылуу фонациялык каражаттардын эсебинен пайда болуп, кайгыруу эмоциялык абалын коштоп турат.

Өкүрүү – бакырып кыйкыруу, катуу чамынып өкүрөндөп, өкүрүү [КТС2: 347], кайгыга батып турганда ыйлаганда, жакын адамы каза болгондо жоктоп үн салуу [КТС2: 347]: *Ушундай деп өкүрүп, өксөп-өксөп бакырып, Сайрап турду Шуйкучу* [СК: 779]. «Өлбүз!»–деп, өкүрүп, *Өткөн ишке өкүнүп, «Айрылдык кара жандан!»–деп, Аманат жандан шек кылып* [СО: 987].

Бакыруу – кайгырганда, жаны ачып кейигенде, арманын сөз менен бере албай калганда, ичтеги муңдун баарын, бакыруу менен чыгарып алышы: *Чыркырап энем бакырып, Караан кылып Мажикти «Бери кел»,–деп чакырып* [СК: 602].

Чыркыроо – чырылдап ыйлоо, чырылдаган ачуу дабыш чыгаруу [КТС2: 258]: *Энекем турду чыркырап, Эки көздөн аккан жаш Кан аралаш шыркырап* [СК: 618].

Окумуштуу Ш.Баллинин белгилөөсү боюнча, тилдеги ар бир тыбышты эмоциянын түрлөрүнө жараша бөлүштүрүүгө болот. Алсак, жоон үндүүлөр аркылуу ачууланууну, ичке үндүүлөр менен жагымдуу маанайды билдирүүгө болот: «... при произнесении округлых гласных (о/у), губы выпячиваются; это движение, даже вне речевой деятельности, выражает плохое настроение, насмешку, презрение: bouder «дуться» [Балли 1955: 148]. Демек, эпостон алынган жогорудагы кайгыруу эмоциясына байланышкан боздоо, бакыруу, айкыруу, чыркыроо сыяктуу фонациялык каражаттар жоон үндүүлөрдүн негизинде түзүлүп, эмоция менен тилдин ортосундагы диссонансты жаратып жатат.

Жер кучактоо – аябай кайгыргандын белгиси катары саналат. Салттык көрүнүш болуп эсептелинет, жакын адамы каза болгондо, же жаман кабар болгондо, ушул бейвербалдык каражат колдонулат. *Жети жыл жатып кожоңуз, Жер кучактап ыйлады, Ыйлап жашын тыйбады* [СО: 146]. Жер кучактоо бул семиотикалык кыймыл болуп саналат, белгилер системасына кирет. *Жерди кучактоо* кыймылын кайгынын жеткен кульминациясы деп түшүнсөк болот. Бул *жер кучактоо* сөз айкашынын биринчи компоненти *жер* планета, тиричилик өнүккөн аалам деген түшүнүктү билдирген зат атооч сөзүнөн жасалып, *кучактап* кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзүнөн жасалды.

Алаканын койгулоо – Акбалтайдын Чубагы Алаканын койгулап, Арман кылып көп ыйлап, «Асылым, Сыргак–деп ыйлап» [СК: 721]. Өкүнүү, арман кылуу, капаланып, кайгыга түшүү эмоциялык абалында алаканын бири-бирине кою кыймылы менен билдирүүсү.

Адамдын үнү – эмоциялык жагдай тууралуу маалымат алып жүрүүчү негизги каражаттардын бири. Ар бир эмоциялык абалга жараша үнү ылайыкташып, өзгөрүп турат. Ошондуктан адамдын тигил же бул көрүнүшкө болгон мамилеси туура айтканда, үнү анын канчалык деңгээлде чындык экенин далилдеп коет. Кайгыруу сезими пайда болгондо үн каргылданып, катууланып же басаңдап, сөз менен айта албаган нерсени үнү аркылуу түшүндүрүшү мүмкүн.

Жальнуу – жалбарып жан дили менен абдан сурануу, жалдырап өтүнүү [КТС1: 486], адам кыйналып, аянычтуу абалда турганда, бир нерсени өтүнүүсү. Негизинен, бул эмоциялык абалды фонациялык кара-

жаттар коштойт жана параллелдүү түрдө кол катышы мүмкүн. Фонациялык каражаттын болушу гана жалынуу процессин камтыйт. Мисалы: *«Колдой көр»–деп жалынып, Баса түшүп токтолуп* [СК: 661]. Бул жерде: *Колдой көр!*–деп аянычтуу үн менен сурануу, кайрылуу, жалынуу маанисин берүүчү үндүк каражаттар кошо коштолбой, тескерисинче, буйрук берүү, жини келүү, мыскылдоо ж.б. үн каражаты аткарылса, сөз өз маанисин таптакыр жоготуп, өзгөртүп жиберет.

Зарлоо – кайгы-мунун, арыз-арманын айтуу, ички дартын, зардуу ой-тилегин билдирип кейүү, зарлап-муңканып өтүнүү [КТС1: 641]: *Акбалта зарлап муну айтып, Алакөөгө алдырып салган шумду айтып* [СК: 22]. Же: *Ботосу жоктон зарланып, Ботолууну көргөндө, Боздоп Жакып арданып* [СО: 15].

Муңдануу – кайгы артуу, кайгы муң басуу, башына убайымдуу санаа түшүү [КТС2: 258]: *Бузу ичине сыя албас, Бузукулар оңбо–деп, Муңданып Көкчө тыйылбас* [СО: 1036]. Кайгырганда адамдын үнү гана өзгөрүлүп калбастан, сырткы жүрүм-турумунда, көрүнүшүндө тиешелүү белгилер пайда болот: муңайат, бүрүшөт, жалооруйт, сумсайат ж.б.

Телмирүү – зарлап муңайган, аянычтуу абалда болуу [КТС2: 528], кайгырганда жалооруп, жалдырап туруп калуу: *Тентек өскөн балаң бар, «Телмирип жүрөт бекен?»–деп, Көңүлүмдө алаң бар* [СО: 53]. Же: *Теңдигимен айрылып, Телмирген Бакай мен болдум* [СК: 398]. Телмирүү лексикону кайгыга, санаага түшкөн адамдын кыймылсыз бейвербалдык абалы. Демек, унчукпай коюу да, телмирип кыймылдабай коюу да адамдын ой-туюмун билдирүү менен кадимки сүйлөшүүгө кирип, ички жан дүйнөсүндөгү эмоциялык абалдан кабар берет.

Сурдануу – түсүн үйрүү, ачуусу келип кумсаруу [КТС2: 460]: *Сыпатына тааныбай Сурдандыңар бир далай, Кишинин түрүн биле албай, Кирдеттиңер бир далай* [СО: 1118]. Сурдануу эмоциялык абалында адамдын эң биринчи өңүнүн өзгөрүлүшү, адамдын ички логикалык жана психологиялык теңсиздигин билдирип жатат. Крейдлинг белгилеп кеткендей, ачуулануу, кайгыруу, кубануу эмоцияларындагы бет, кол, бут, дене бейвербалдык кыймылдары көз карашка, көздүн кыймылына туура келиш керек. Айталы, көзүң күлүңдөп турса, бетин кайгырып жаткандай түр көрсөтүп турган менен ал калп эле жасалмалуу болуп жатканы билинип калат. Анткени тилиң чындыкты жашырышы мүмкүн, а бирок көз эч качан жашыра албайт. Ошол сыяктуу эле дененин кызарып, бозоруп, саргарып өзгөрүүсү да - ар түрдүү эмоциялык абалдарды коштоп жүрүүчү бейвербалдык каражаттар. Бул бейвербалдык каражаттарды жасалма жол менен бере албайт, демек сурдангандагы беттин мимикалык куулуп-кумсарган абалын эч качан атайлап бере албайт. Адамдын өңү-түсүнүн өзгөргөндүгүнө карап бул абал тилибизде сурдануу лексемасы аркылуу этиш сөзү менен берилип жатат. *Сур* арап тилинен кирген сөз, *өң, бет, жүз, кебете* деген зат атоочко –*ла+ын* этиштин мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалды [Карасаев 1996: 681]. Сурдануу лексемасы, кайгыргандагы, ачуулангандагы, жинденгендеги терс эмоциялык абалында да берилип, эквиваленттүү бейвербалдык каражат.

Сумсануу – суздануу, кейиште болуп томсоруу [КТС2: 458]: *Оттук, курдан айрылып, Ошпурду көздөй*

сумсайып, Чалдын жөнөп кеткенин, Балдардан көргүл неткенин [СО: 53]. Сумсайып этиш сөзүнүн уңгусу сум болсо, ага жалганган – ай мүчөсүнүн көпчүлүгүнүн уңгусу азыркы кезде өз алдынчалыгын жоготушкан. Бул факт аталган мүчөнүн байыркылыгын көрсөтүп турат. Мындан улам, кыргыз тилиндеги сырткы келбетти, көрүнүштү сүрөттөгөн сөздөргө, айрыкча сын-сыпат маанисиндеги атоочторго көбүрөөк жалганат. Аталган сөз түркүмүндө -й (ай// -ей) атайын өзүнчө мүчө катарында колдонулат. Мунун жардамы аркылуу дайыма өтпөс маанидеги этиштер жасалат. Сөз болуп жаткан морфема айрым сенек формалардын (-чай, -кай, -дай ж.б.) курамына да катышып, алардын морфологиялык элементине айланып кеткен: бол-чой (бол-чо-й) ж.б. [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 139].

Бул эмоциялык абалдын негизги денотативи *кайгыруу* лексемасы болсо, ошол абалдын сигнификаттык маанилеринин бири *сумсаюу*.

Муңаюу – капалуу көрүнүштө болуу, кайгырган, муңайым тарткан, үбайымдуу [КТС2: 259]: *Аман болгун жеңе – деп, Асылы Токто тебе – деп, Эр Алмамбет муну айтат, Эркечти кошо муңайтат* [СО: 53]. *Бу кандай кыйын кеп болот?! Муну айтып Жакып бай, Муңайып турду бир далай* [СО: 83]. Дагы кыйналуу, арманы бар деген мааниде да берилип жатат: *Кызыгын билсе кыздардын Кытайда болот сулуулар, Аны көргөн жигиттин, Арылбаган муну бар* [СО: 1013].

Майышуу – кайгы-кападан кыйналган абалда болуу, кыйынчылыкты көтөрө албай ошого баш ийүү: *Бай Жакып турду майышып, Баласына кайышып «Барбаймын!» – деп, айта албай, Бай Жакып сөзүн кайтарбай* [СО: 57]. *Майышуу* лексемасынын мааниси сынуу, ийилүү маанисинде келип, бул көрүнүш кайгырып-капаланганда, сар-санаа болгондо башкача айтканда адамдын терс эмоциялык абалындагы кебете-кешпирди, өң-түстү чагылдыруучу сөз. Ошондой эле бул жерде ырдын уйкаштыгын сактоо максатында айтылып жаткан *кайышуу* сөзү да ушул эмоциялык процесстин өзүн чагылдыруучу синоними удаалаш келип жатат.

Алсыроо – алдан таюу, алсыздануу, күчү кетип чарчоо [КТС1: 106], кайгыргандан ыйлагандан алсызданып, чарчоо, денени бошошу: *Кайгырып туруп Каныкей, Камчы бою жаш кетип, Алсырап ыйлап тура албай, Алапайын таба албай* [СК: 782]. *Алсырап* сөзүнүн уңгусу арап тилинен кирген кубат, күч деген маанини туюндуруп турат.

Бүрүшүү – *Эчкидей болуп бүрүшүп, Бети-башы тырышып, Кылчылдап кытай турганда, Аянбай салды согушту* [СК: 693].

Бүк түшүү – буттарын бүгүп, көмкөрөсүнөн бүрүшүп жатуу, кайгыга жеңдирип, күйүткө алдырып, күчтөн тайып мүнкүрөп калуу, чөгүү дегенди билдирет [КТС1: 344]: *Он эки катбы бечара, Жүрөгү түшүп өлүптүр, Түшкөндө бала тик түшүп, Көргөн кемпир бүк түшүп* [СК: 142]. *Бүк түшүү* кыймыл аракетти билдирген этиш сөзүнүн маанисине көңүл буралы, Г.Е.Крейдлин белгилеп кеткендей, кокусунан же көзөмөлгө алынбаган, денеден бөлүнүп өз алдынча колу, буттун кыймылы болбойт. Мындай түшүнүк менен сүйлөм туура эмес курулары бышык. Мисалы: *Анын колу мени түртүп салды эмес, Ал колу менен мени түртүп салды. Же,*

Анын ийини, буту столду коюп кетти дебестен, Ал буту менен столду коюп кетти деп айтыш керек [Крейдлин 2002]. Демек, *бүк түшүү* кыймыл-аракетти билдирген этиш сөзү да, ошол кайгыга түшкөн адам тарабынан коркуу, таң калуу жана кайгыруу үч абалын туюнтуу менен, *Кемпирдин буттары бүк түшүптүр* деп берилбестен, *Көргөн кемпир бүк түштү* деген туура ыр саптары аркылуу берилди.

Ары-бери туйлоо – *Ошондо энем Алтынай Ары-бери туйлаптыр, Өксөп жатып ыйлаптыр* [СК: 601].

Адам баласы кандайдыр бир жагымсыз иш, окуя ж.б. болуп кеткенине кейиште болуу, кейип, кайгырып *өкүнүп* калат. Өкүнү-кайгыруу эмоциясынын негизги себептеринин бири. Бирок өкүнүү кайгырууга караганда жеңил формада өтүшү мүмкүн. Жашоо-турмушубузда адамдар өкүнгөндө *башын чайкайт, алаканын чабат, санын чабат* ж.б.

Баш чайкоо – бир нерсеге абдан өкүнүп, кайгырып туруу маанисинде колдонулат [КТС1: 235]: *Калмактардан кан Жолой Башын чайкап күйүнүп* [СК: 152]. Башты чайкоо аркылуу кайгыруу эмоциясын туюндуруп жатат. Бул жерде ички абал баш аркылуу берилип жатат. Баш чайкоону омонимдик кыймыл катары карасак болот. Анткени, таң калганда, өкүнгөндө, суктанганда да бул кинема аткарылат. Бирок баштан сырткары беттин мимикаларына, көздүн ымдоолоруна, үндүн тонуна, б.а., эмоциялык абалдын чагылышын башка бир паралингвистикалык абалдарга да көңүл буруу керек дейт В.И.Шаховский [Шаховский 1987]. Мына ошондо гана негизги денотантка тиешелүү болгон эмоциянын бейвербалдык каражаттары аркылуу байкаса болот.

Мындан тышкары, тилде өкүнүү абалы *белем* деген бөлүкчө аркылуу эле туюндурган учурлар да бар. Эпостун төмөнкү саптары буга мисал болот: *Ошондо айтсаң Бээжанди Чийбейт белем сызыкты, Тынбай алты ай сылышып. Кылбайт белем кызыкты. Албайт белем талкалап, Тээтиги Бээжин калааны* [СК: 596].

Мындан сырткары кайгыруу эмоциясынын **соматикалык фразеологизмдер** аркылуу берилиши:

Кабырга сөөгү сөгүлүү – аябай кейүү, кайгыруу, күйүттөн ичи эзилип, кабыргалары майышуу: *Кайран катын каныкей, Баягы Кошойго ыйлап барды эми. Кабыргасы сөгүлүп, көзүнүн жашы төгүлүп* [СО: 987].

Аягы сыздоо – *Сынган экен таягым, Сыздаган экен аягым. Кетилген экен туягым, Кемиген экен сыягым* [СО: 1044].

Оозунан көк жалын чыгуу – кайгы, күйүттөн оозунан ыйы түшпөй калуу: *Кайгысын айтат буркурап, Оозунан көк жалын чыгат шыркырап* [СК: 857].

Каңырыгы түтөө – өтө кейүү, абдан кайгыруу, капалануу, бир нерсеге зээни кейүү: *Арслан Чубак ошондо, Уйку жакка бет түтөп, Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, Каңырыгы эң түтөп* [СК: 498].

Иште «Манас» эпосунан алынган кайгырууга байланыштуу 243 лексикалык бирдик табылып, ар түрдүү дене кыймылдары, ымдоо-жаңсоолорунун сүрөттөлүшү берилди. Жыйынтыктап айтканда, эпосто *кайгыруу* эмоциясы бир канча лексикалык топтор аркылуу туюндурулуп, каармандардын образын ачууда, тигил же бул окуянын таасирдүүлүгүн сүрөттөп берүүдө маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар

1. Сейдакматов, К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү [Текст] / К.Сейдакматов. – Ф., 1982. – 135 с.
2. Манас - Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. / Түз.: С.Мусаев – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. -Б.: «AVRASYA PRESS», 2011. – 880 б.
4. Манас - С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А.Акматалиев.- Б.: «Турар», 2010. -1008 б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. -Б.: «AVRASYA PRESS», 2011. – 891 б.
6. Лабунская, В.А. Невербальное поведение: структура

и функции [Текст] / В.А.Лабунская. – Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С.5-35.

7. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш.Балли. – М., 1955. - 416 с.
8. Карасаев, Х. Камус Наама: Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр [Текст] / Х.Карасаев. – Б.: Шам, 1996. – 856 б.
9. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст]: окуу китеби / С.Давлетов, С.Кудайбергенов. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 б.
10. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык [Текст] / Г.Е.Крейдлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
11. Шаховский, В.И. Отражение эмоций в семантике слова [Текст] / В.И.Шаховский // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1987. – Т.56. – С.237-243.